

מולדתו הראשונה של הימין הציוני

אמיר גולדשטיין

Daniel Kupfert Heller, *Jabotinsky's Children: Polish Jews and the Rise of Right-Wing Zionism*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2017, xxiii + 331 pp

ב־1939 כתב נער צעיר, חבר תנועת הנוער בית"ר בעיירה אוסטרולנקה, 120 קילומטר צפונית-מזרחית לוורשה, חיבור אוטוביוגרפי שתיאר בפירוט את הוויית חייו. הוא תיאר, בין היתר, את הרושם העז שהותירו בו לימודיו בבית הספר הפולני הציבורי בעיירה, שאליו עבר ללמוד: 'האווירה שבה מצאתי את עצמי נראתה לגמרי זרה', כתב. 'היסטוריה חדשה, עם מלכים טריים, גיבורים טריים, מלחמות ועמים. הכול גרם לי להתבלבל'. הבית"רי הצעיר סיפר בחיבורו על מנהל בית הספר שלחם במלחמת העולם בלגיון הפולני ושימש גם כמורה להיסטוריה וגיאוגרפיה: 'הוא החדיר בנו בתשוקה, בלהט, את הרוח הפטריוטית הפולנית. עלינו לאהוב את ארץ אבותינו ולהעניק לה את הקורבנות הגדולים ביותר' (עמ' 141). לא רק הצעיר הבית"רי מאוסטרולנקה (שמו מובא רק בראשי תיבות, G.S.) חש בלבול. כמוהו מתעוררת תהייה בחוקר הקורא את העדות הזאת ועוד רבות ברוח דומה, שבהן נשזרת זיקה ללאומיות הפולנית מזה וחברות פעילה בתנועת הנוער הציונית הרוויזיוניסטית מזה. ספרו המצוין של דן הלר מבקש להתמודד עם המורכבות הזאת ומיטיב לשרטט באמצעותה תהליכים חברתיים-תרבותיים שהתחוללו בקרב חברי תנועת הנוער בית"ר בפולין, בין שתי מלחמות העולם.

שם הספר, ילדי ז'בוטינסקי, מתוחכם. לרגע הוא עלול להתפרש כמחקר נוסף שמציג את המנהיג במרכז ואת אישיותו הכובשת ככוח המחולל את התהליך ההיסטורי. הקורא עשוי לדמיין את מייסד התנועה הרוויזיוניסטית ומנהיגה, שזכה בין היתר לכינוי 'ראש בית"ר', ולצידו בני נוער הגומאים את נאומיו ומאמריו בצמא רב ומושפעים באופן הדי-ממדי וחד-צדדי מדמותו ומתורתו. אולם לאמיתו של דבר מחקרו של הלר מעלה סיפור מורכב ומרתק, על תהליך של השפעה הדדית ושל יחסי גומלין דינמיים בין ראשי תנועת הנוער

בית"ר, וז'בוטינסקי בראשם, ובין בני הנוער החברים בתנועה. זו היסטוריה חברתית במיטבה, כנראה ראשונה שנכתבה על התנועה הרוויזיוניסטית, ואשר הכתיבה עליה והשיח הציבורי על קורותיה מאופיינים בהדגשת יתר של מי שעמדו בראשה. בספרו מבקש הלר להזכיר כי התשובות לשאלות על עברה של תנועה פוליטית אינן מוגבלות לניתוח התפיסות, הפעולות והדיונים הרוחניים בצמרת התנועה הפוליטית בלבד. המציאות ההיסטורית כוללת שחקנים רבים ומגוונים ואי־אפשר להבינה באמצעות מבט מרדד 'מלמעלה למטה'. חברי בית"ר בפולין העריצו את ז'בוטינסקי, אולם מכאן ארוכה הדרך עד קבלת דבריו כ'הלכה למשה מסיני'. הם היו יחידה דורית רוגשת, מגוונת בהשפעות הפועלות עליה, וככאלה, מראה לנו הספר, התנהל משא ומתן מתמיד בין המנהיגות לשרה, ל'שטח', על דרכה של תנועת הנוער ועל זהותה. ואכן, כבר בשלב המוכר יותר במחקר על הקמת 'הסתדרות טרומפלדור', בעת מסעו של ז'בוטינסקי למדינות הבלטיות בסתיו 1923, בלטה היוזמה של קבוצות נוער אקטיביסטיות לייסד תנועה לא פחות מיכולתו של מי שחתר לבנות אלטרנטיבה להנהגה הציונית בראשות חיים וייצמן. מפגשו של ז'בוטינסקי עם קבוצות תלמידי תיכונים שונים בריגה ידועים ומוזכרים בכל תיאור מקובל של תולדות בית"ר, אולם מחקרו של הלר מזכיר לנו שפולין, לא אודסה (עיר הולדתו של ז'בוטינסקי), לטביה או ארץ ישראל היא מולדתו הראשונה של הימין הציוני.

ציר מארגן אחד של הספר הוא, אם כן, הדיאלוג המתמיד בין מבוגרים לצעירים, בין מנהיגים ועסקנים מבוגרים לצעירות וצעירים תוססים והשפעתו על התפתחות תנועת הנוער. הפרק הראשון מלווה את הקמתה של תנועת בית"ר בפולין בפברואר 1927, לאחר ביקורו הראשון של ז'בוטינסקי שם. הוא מתחקה אחר הצעירים שיזמו את הקשר עם מנהיג ה'צה"ר וקיבלו את פניו בהתלהבות. הלר משרטט את הרגע ההיסטורי הזה כצומת שבו נפגשו שני תהליכים. ז'בוטינסקי הקים מפלגה והציג יומרה מרחיקת לכת להפוך לאלטרנטיבה להנהגה הציונית, אך התקשה ליצור תנופה פוליטית ותר אחר קהל תומכים דינמי. לידת בית"ר פולין העניקה לו באחת המון צעיר ותוסס של תומכים, ואילו הצעירים היהודים בפולין חיפשו אחר פלטפורמה פוליטית שבה יוכלו להביא לידי ביטוי את תפיסתם הלאומית. זו הושפעה מתהליכים במדינה לאחר מהפכת מאי 1926 והפיכתו של יוזף פילסודסקי לאדם החזק בפולין. הם לא ראו עצמם כצרכנים סבילים של השקפת עולמו של מי שכונה 'ראש בית"ר', אלא כגורמים פעילים ומשפיעים על דרכה של בית"ר ועל אופן פעילותה. ואכן הם היטו את תנועת הנוער לאפיק מיליטריסטי ואנטי־סוציאליסטי יותר (עמ' 65-67).

הלר ממקם את בית"ר כחלק מתנועות הנוער הלאומיות־צופיות ואף מיליטריסטיות שצמחו במזרח אירופה בשליש הראשון של המאה העשרים. כמו מקבילותיה, סוד כוח השפעתה של בית"ר על חבריה וקסמה נבע מהצלחתה לקשור באמצעות פעילות יומיומית, בין אנרגיית הנוערים לאידיאולוגיה כוללת החופפת את כל ממדי החוויה האנושית. לעיתים שגרתית, לעיתים מסעירה, חוויית הנוערים בתנועה הפיחה בהם רוח לאומית שלה נזקקו, הנחילה להם משמעת, סדר ותחושת אחדות בעולם כאוטי. מספר חברי בית"ר בפולין הגיע

באמצע שנות השלושים ל-60,000 והתנועה לא הייתה עשויה מקשה אחת. הספר עוסק בסוגיות שונות בהתבסס על מגוון מקורות מגוון, רב-לשוני ומרשים. כמו למשל הדיון בבית"ר על מקומן של הנשים בתנועה, בין היתר על בסיס העיתונות התנועתית, ובכלל זה עלונים בכתב יד שהופיעו בסניפי בית"ר בעיירות שונות (עמ' 181-184). הוא מצביע גם על הפער העמוק בין מטה בית"ר בוורשה ובין סניפיה בעיירות המרוחקות שבהן התמודדו בני הנוער עם תנאים כלכליים ירודים, כאלה שלא עלו בדמיונה של המנהיגות העירונית המבוססת יותר (עמ' 185-188).

הספר מציע פרשנות חדשנית לאתגר שהעסיק רבים מחוקרי הימין הרוויזיוניסטי. אלה זיהו היעדר עקיבות בכתביו של ז'בוטינסקי ונדרשו להסביר את מקורה: האם תפיסתו השתנתה לאורך השנים או שמא מה שניצב בבסיס הזגזוג היה מתח פנימי בנפשו פנימה? הלא סבור שההסבר למהייתה הזאת נעוץ במערכת היחסים בין ז'בוטינסקי ובין הדור הצעיר בתנועה. גם בסוגיה זו הלא מציב את מחקרו בתוך שדה רחב: התמודדות המנהיגות הפוליטית ביבשת בכלל, ובמזרח בפרט, עם האתגרים שנלוו להתעצמות תפקידם של בני הנוער כשחקנים פוליטיים. ז'בוטינסקי עסק לא מעט במערכת היחסים הבין-דורית ובפערים שבין הדור המבוגר לילד שלהי המאה התשע-עשרה לדור הצעיר, יציר המאה העשרים.¹ כמו מנהיגים פוליטיים אחרים הוא התלבט בשאלה עד כמה לעורר את הרדיקליזם הצעיר בשורות תנועתו ובאיזו מידה למתן אותו. הספר מציג את העמימות ואת כפל הפנים בטקסטים של ז'בוטינסקי כמכוונים. העמימות נועדה להותיר לחסידיו הצעירים מרחב תמרון פרשני, כלומר לאפשר להם לתרגם באופן חופשי את כוונת מנהיגם, לשפתם ולהשקפתם. ז'בוטינסקי רחוק מלהיות המנהיג היחיד שהציע לתומכיו המגוונים, מסרים מרובים ואף סותרים, מה גם שתנועות ימין התאפיינו ועודן במתח מובנה בין נטיות שמרניות ורדיקליות. ובכל זאת סבור הלא כי במציאות הקונקרטי של שנות השלושים המוקדמות והשבחים שהרעיף על מצב הרוח הרדיקלי של בני הנוער, עיסוקו של ז'בוטינסקי בקונפליקט הדורי והבחנתו בין תנועת הנוער למפלגה השמרנית יותר, נועדו לחזק את סמכותו בתנועה. כך יכול היה לטעון שמנהיג תנועה פוליטית בשנות השלושים, המבקש להשיג תמיכה ציבורית אקטיבית בקרב צעירים, נדרש לפעול באופן סמכותי. נימוק זה אפשר למנהיג הימין הציוני להמשיך להצהיר על גישתו הדמוקרטית העקרונית ולהימנע מלהיגרר לעימות ישיר עם תומכיו המבוגרים והמתונים יותר (עמ' 122).

חלקו השני של הספר עוסק במערכת היחסים המורכבת בין בית"ר ללאומיות הפולנית. יעקב שביט היה הראשון שהצביע, עוד בשנות השמונים של המאה העשרים, על כך שפולין הייתה לא רק מקום צמיחתה והתגבשותה של התנועה הרוויזיוניסטית אלא גם שזו ביטאה 'הזדהות עמוקה ואותנטית עם פולין וההיסטוריה שלה'.² שביט הציג את תחושת שותפות

1 ראו למשל, זאב ז'בוטינסקי, 'מרד הזקנים', בתוך: הנ"ל, כתבים: אומה וחברה, ירושלים 1950, עמ' 225-236.

2 יעקב שביט, המיתולוגיות של הימין, צופית 1986.

הגורל בין הרוויזיוניסטים ובין העם הפולני ואת האופן שבו מנהיג כפילוסודסקי שימש סמל ומופת למנהיגות לאומית. חוקרים נוספים העמיקו בניתוח הקשרים המדיניים בין ז'בוטינסקי ותנועתו ליורשיו של פילסודסקי, על בסיס האינטרס המשותף להוציא המוני יהודים מפולין הכורעת תחת המשבר הכלכלי.³ אף שאין חידוש בהצבעה על הזיקה שבין בית"ר ללאומיות בפולין, מחקרו של הלר, המקורות שעליהם הוא נסמך וסגנון הכתיבה הקולה שלו פורשים לפני הקורא דיון מרתק, מורכב ומדויק בפרשה זו.

הספר בוחן את יחסי הגומלין בין תנועת הנוער ובין הפולניות מנקודות מבט שונות וממקם אותם היטב בהיסטוריה של המדינה הפולנית ושל יהדות פולין בתקופה שבין מלחמות העולם. הוא מזכיר כי רוב גדול מבני הנוער היהודים בפולין למדו בבית ספר תיכון ציבורי פולני. חוויה זו השפיעה עמוקות על תודעת הדור היהודי החדש והרחיקה אותו מעולמם של הוריו שצמחו באקלים החינוכי של שלהי ימי האימפריה הרוסית. שמונים אחוז מהתיכונים ממוצא יהודי למדו 12 שעות בשבוע שפה, ספרות והיסטוריה פולנית ועיצבו ברוחן את מושגיהם, את תבניות מחשבתם ואת פרשנותם על העולם ומקומם בו. הבית"רים נמנו עם קבוצות הנוער היהודי שנסחפו אחר החוויה העזה של העם הפולני שזכה לאחר שנים ארוכות בריבונות לאומית. הספר משחזר את ניסיון החיים המעשי של בני הנוער היהודים הרוויזיוניסטים בפולין ומראה כיצד מגוון רחב של דפוסי התנהגות ופעולה לא רק יובא מהלאומיות הפולנית כמודל לחיקוי ולהתאמה ללאומיות היהודית, אלא אף אומץ כפשוטו. קבוצות בית"רים צעדו במצעדים סמייצבאיים לצד תנועת הצופים הפולנית, שרו באירועים תנועתיים מזמורים פטריטיים והניחו זרים עם חיילי הצבא הפולני על אנדרטאות שבהן הונצחו גיבורי המאבק הפולני לעצמאות. מנהיגי בית"ר, מדריכיו וחניכיו שילבו בנאומיהם הצהרות נאמנות למדינה הפולנית וביטאו מחויבות לשרת בצבאה ולהגן עליה מפני אויביה (עמ' 170).

הלר מנתח, בין היתר, דו"חות שכתבו שליחי המפלגה השלטת או המשטרה הפולנית על אספות שערכה בית"ר בעיירות שונות ברחבי המדינה. באחד מהדיווחים האלה, מאוקטובר 1933, נמסר על כינוס עם תוכנית עשירה שבו נטלו חלק כ-250 חניכים. המדווח התעכב על דברי מנהיג בית"רי מקומי שהדגיש את היחס החיובי של ממשלת פולין למיעוט היהודי והתחייב בשם תנועת הנוער לעשות הכול להגנת גבולותיה של פולין. שם הדובר, כפי שצוין בדו"ח, היה מנחם בגין. לבגין מלאו כעת עשרים שנה. הוא לא מיהר לעלות לארץ אלא ראה בבית"ר פולין את זירת פעולתו.

באמצע את נקודת המבט של חניכי בית"ר שהתגאו בדמיון שבין האתוס הפטריטי האזרחי שלהם כפולנים לאתוס הפטריטי הלאומי שלהם כציונים, קורא הלר תיגר על התמונה הדיכוטומית שהתקבעה בתודעה הציבורית ולעיתים גם בכתיבה האקדמית,

3 Lawrence Weinbaum, *Marriage of Convenience: The NZO and the Polish Government* 1936-1939, New York 1993; יוסף הלר, לח"י: אידיאולוגיה ופוליטיקה 1940-1949, כרך א, ירושלים 1989, עמ' 49.

המבחינה באופן חדר בין 'פולנים' ל'יהודים'. כך גם ביחס להצגה הדיכוטומית שהבדילה באופן קוטבי בין יהודים שכיוונו את ליבם, את מחשבתם ואת פועלם להשתלבות בחברה הפולנית ('מתבוללים') ובין הציונים, לא כל שכן הציונים הרוויזיוניסטים שמשכו ונמשכו החוצה מפולין, להקמת בית לאומי בארץ ישראל. הניגוד הזה מתברר לכל מי שצולל לתוך המקורות הראשוניים כפשוטו וכחוטא למציאות ההיסטורית המורכבת וההיברידית מטבעה. האנטישמיות אכן הרימה ראש במדינת הלאום הפולנית והעסיקה את הבית "רים הן ברמה המעשית והן ברמה התפיסתית, אולם אין לראות בה את המאפיין הבלעדי ואף לא המרכזי של החיים היהודיים בפולין שבין שתי מלחמות העולם. החרמית מיטיב להראות שפטריוטיות פולנית וציונית התגוררו זו לצד זו בנפשם של הבית "רים ולא נתפסו כמוציאות זו את זו. דיונו של החרמית משקף את האופי הנזיל של לאום ושייכות בשנים שבהן הוא עוסק ומדגיש שהזהות הלאומית (או אחרת) לא נחווה כמושג יציב, אלא כהליך מתמיד ודינמי של בירור שבמהלכו מעצבות נסיבות כלכליות, חברתיות ופוליטיות את קווי המתאר שלה. אנו, המתבוננים דרך עדשות בנות זמננו, מתקשים להבין את מורכבות הזהויות בעידן שבו אלה טרם נקראו ומוגבלים ביכולתנו לתאר במדויק את מציאות חייהם של האובייקטים ההיסטוריים הרחוקים מהווייתנו.

הספר נוטע את בית "ר בימין האירופי של שנות העשרים והשלושים. החרמית יותר בספר מאשר בעבודת הדוקטור שעליה מבוסס ספרו. שם אפשר למצוא כותרת משנה שקושרת את הגרסה הבית "רית של אגדת הגבורה של תל חי וטרומפלדור עם הניסיון לייבא ערכים פאשיסטיים לציונות, כותרת שרוככה בספר (עמ' 86; ריכוך דומה עברה הכותרת בעמ' 95). הוא נמנע מלהכריע בוויכוח עד כמה אפשר לראות בבית "ר תנועת נוער פאשיסטית. פאשיזם בשנים שבין המלחמות אינו מושג היסטורי פוליטי מוגדר ומגובש אלא הלך רוח ודרך פעולה פוליטית גמישה הנתונה לדיון ולמחלוקת הן בקרב אלה שהזדהו כפאשיסטים הן בקרב אלה שראו בפאשיזם מקור השראה חלקי. לכן הספר מסתפק בהצבעה על האופן שבו הבית "רים אימצו, לעיתים במודע, מרכיבים מרפרטואר הרעיונות הפאשיסטי: עליונות מדינת הלאום על אינטרסים מגזריים וזכויות הפרט, עוינות הולכת ומחריפה נגד הסוציאליזם והקומוניזם, היחס הדואלי אל הדמוקרטיה ומרכזיות פולחן האישי של ז'בוטינסקי. החרמית מזהה גם דמיון במערך המיתוסים והטקסים שהונהגו בבית "ר לפרקטיקות פאשיסטיות, אך מדגיש שלא מצא בתנועה נטייה לדיכוי חופש הביטוי שרווחה ברוב התנועות הפאשיסטיות וגם לא חזון על הקמת משטרה חשאית רבת כוח במדינה היהודית העתידית. הזהירות שנוקט החרמית בסוגיה זו מובנת אך להתרשמותי, בסופו של הדיון, תרומת החלק הזה לספר ולמבט החדש שהוא מעניק לנו על הימין, מוגבלת.

לעומת זאת מוצא החרמית שפע דוגמאות להקשר העיקרי שבו התפתחה תנועת בית "ר: האוטוריטריזם האירופי בכלל וגרסאותיו הפולניות בפרט. בשעה שמשטרים פאשיסטיים מעטים קמו בשנות הרדיקליזם הפוליטי (להבדיל מתנועות פאשיסטיות), רוב המשטרים באירופה, ודאי במזרח, נסוגו בין מלחמות העולם מאיראל הדמוקרטיה הליברלית שאליו

כיוונו מעצבי הסדר החדש ביבשת עם סיום המלחמה הגדולה, לגרסאות שונות של משטרים סמכותניים המטילים מגבלות על המנגנונים הדמוקרטיים שהוקמו בהן.

הספר 'ילדי ז'בוטינסקי' מעביר את מרכז הכובד של הדיון על תולדות הימין הציוני מהזירה הארץ-ישראלית למזרח אירופה. עד הלאה הודגשה תרומתה של ברית הבריונים לתהליך ההקצנה בבית"ר, על רקע האכזבה הגוברת בארץ ממדיניות השלטון הבריטי והסכסוך היהודי-ערבי המתהווה. הספר משכנע שפולין הייתה כור ההיתוך של בית"ר ושל הלך הרוח הרדיקלי של בני הנוער הרוויזיוניסטים. מדינת הלאום הפולנית תרמה תרומה ניכרת לגיבוש מארג הרעיונות, הסמלים, הטקסים ודרכי הפעולה של בית"ר. החלחול הרעיוני של הלאומנות הפולנית לשורות התנועה עמד בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה ביסוד התמיכה הגוברת של חבריה באלימות ובשימוש בכוח במסגרת המאבק הפוליטי ברחובות פולין נגד היריבים מהשמאל והסכסוך הלאומי בארץ ישראל עם הפלסטינים. השגבת ההקרבה והאלימות נבטה בה בעת בארץ ובמזרח אירופה, היגרה מפולין לארץ, התמזגה עם תפיסת עולמה של ברית הבריונים וסייעה לה להכות שורש.

הספר מצרף חלק חשוב לפאזל של הבנת הימין הציוני ותורם גם להתבוננות בתקופת המנדט כמוקד של היוזנים חוזרים בין מערכות ומרחבים שמשפיעים על כל אחת מצלעות המשולש המנדטורי. ההיסטוריוגרפיה של המנדט הבריטי בארץ היא צומת שבו נפגשים כמה וכמה הקשרים רחבים: המערכת האימפריאלית הבריטית כשדה של מפגשים קולוניאליים, המזרח התיכון והתמורות בעולם הערבי המתחוללות בו והתנועה הציונית כתנועה לאומית אירופית. במוקד הדיון כאן, הרחק מעבר להתבוננות פלסטינוצנטרית, היא התעצבות הימין הציוני כחלק ממשפחה רחבה של תנועות לאומניות במזרח אירופה. על רקע הברית המתהדקת בין הימין הישראלי לזה אירופי מעוררת הצגתו של הלאר את פולין כמודלתו של הימין הציוני מחשבה ועניין.